

**LOGORI I PRAKSE U LOGORIMA KAO SASTAVNI DIO
STRATEGIJE ETNIČKOG ČIŠĆENJA:
MORALNI NAPAD NA ŽRTVE**

**DETENTION/CONCENTRATION CAMPS AS PART OF ETHNIC
CLEANSING: ATTACK ON THE MORAL FRONT**

Sažetak

Ovaj članak ima za cilj da odgovori na dva pitanja u vezi sa postojanjem logora kao dijela strategije etničkog čišćenja. Prvo je pitanje opće svrhe logora, dok se drugo pitanje tiče uloge i mjesta logora u operativnom smislu provođenja strategije etničkog čišćenja u djelo. Članak demonstrira da su logori i njihova funkcija bili instrumentalni dio kampanje etničkog čišćenja te da je njihova svrha bila dvostruka: u jednu ruku, prakse u logorima smišljene su u okviru napada na žrtve etničkog čišćenja na moralnom planu, dok su u drugu ruku bile orijentisane na fizičko izolovanje dijelova stanovništva koji su bili simbolični ili emblematični i njihovu fizičku eliminaciju. Na temelju dokaza predloženih u članku, kao aspekti funkcije logora u okviru etničkog čišćenja definisani su: a) postojanje mreže logora koji su, iako nisu bili potpuno integrisani i nisu imali centralizovano upravljanje i kontrolu, ipak postojali s obje strane granica između različitih srpskih entiteta; b) sistematična i raširena tortura i zlostavljanje kao dio svodnevne funkcije logora; i c) ubijanje kao integralna, ali zasebna i odvojena praksa unutar funkcije logora.

Ključne riječi: logori, etničko čišćenje, ubijanje, tortura, moralni napad

Summary

The article aims to provide answers to two questions related to the existence of detention/concentration camps as part of ethnic cleansing. The first is the general purpose of detention/concentration camps as an integral part of Serb ethnic cleansing campaign in former Yugoslavia; the second question is related to the purpose of detention camps in the more immediate, operational sense of ethnic cleansing. It shows that detention operation was instrumental part of the ethnic cleansing campaign and that its purpose was two-fold: on the one hand, the practices in camps are designed to attack on the victims on the moral front while on the other its more immediate and action oriented concern was to physically remove elements of the population who were symbolic or emblematic of it from the rest and

to eliminate them. The article demonstrates a. the existence of a network of camps which even if not fully integrated and operating under centralized control, still functioned across the borders of different Serb entities; b. systematic and widespread abuse and torture as part of daily operations of camps; and c. killing as integral but distinct and separate practice within the detention operation.

Key words: *detention/concentration camps, ethnic cleansing, killing, torture, moral attack*

Tema ovog članka je postojanje, funkcionisanje i prakse u logorima kao sastavnom dijelu kampanje etničkog čišćenja koju je vodilo srpsko i srbijansko rukovodstvo devedesetih godina prošlog vijeka u procesu disolucije Jugoslavije. U svrhe članka, etničko čišćenje se koristi kao termin kojim se opisuje skup mjera, radnji i koraka koje je rukovodstvo Srbije, te Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koristilo u procesu odnosno pokušaju izgradnje projicirane srpske države na ruševinama bivše Jugoslavije.

Etničko čišćenje treba, naime, razumjeti ne kao pravnu definiciju zločina počinjenih u bivšoj Jugoslaviji u ime „srpskog projekta“, nego kao strategiju izgradnje nove, srpske države, uzimajući u obzir njegovu političku prirodu i socijalnu dimenziju.

Na drugom nivou analize, etničko čišćenje označava uvođenje i izvršenje serije aktivnosti koje, u skladu sa Semelinovom analizom operacija masovnih zločina, uključuju neku vrstu racionalnog planiranja i organizacije, hijerarhijski povezane aktere, u relativnoj fizičkoj izolaciji od drugih sličnih operacija i sa punom nekažnjivošću učesnika.¹ Na nivou prakse, stoga, srpska kampanja etničkog čišćenja tokom devedesetih se sastojala od sljedećih koraka i ovim redom:

- a) preuzimanja vlasti na način sličan državnom udaru, ali u manjim okvirima i razmjerima,
- b) nediskriminirajućih napada na populacijske centre,
- c) koncentracije stanovništva i „selekcije“ elita grupe koja je meta napada,
- d) zatvaranja i fizičke likvidacije segmenata stanovništva koji se smatraju prijetnjom,
- e) deportacije elemenata koji nisu prijetnja,
- f) sistematskog zataškavanja i/ili kontaminacija dokaza o kriminalnim praksama i djelima,
- g) *post facto* opravdanja kriminalnih djela.

¹ Semelin, Jacques (2003) „Analysis of a Mass-Crime: Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia (1991-1999)“, Ben Kiernan and Robert Gellately, Eds., *Specter of Genocide: Mass Murder in a Historical Perspective* Cambridge, str. 365.

Ovaj članak ima za cilj da odgovori na dva pitanja u vezi sa postojanjem logora kao dijela strategije etničkog čišćenja. Prvo je pitanje opće svrhe logora, dok se drugo pitanje tiče uloge i mjesta logora u operativnom smislu provođenja strategije etničkog čišćenja u djelo.

Postojanje logora se čini u kontradikciji sa krajnjim ciljem etničkog čišćenja: zašto, naime, zadržavati grupe ljudi ako je cilj da budu fizički uklonjeni što je prije moguće? U konkretnom slučaju srpske kampanje etničkog čišćenja, otkrivanje logora i uslovi kojima su zatočnici u logorima bili podvrgnuti nanijelo je nepopravljivu štetu srpskoj stvari u bivšoj Jugoslaviji. Zašto su onda srpske vlasti u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu praktikovale zatvaranje i zadržavanje nesrpskog stanovništva u tolikim i takvim razmjerima u tako užasavajućim uslovima? Odgovor na to pitanje, pitanje temeljne svrhe, može se pronaći u samim počecima teoretisanja o genocidu, tačnije radovima „oca genocida“, Rafaela Lemkina i njegove inicijalne definicije genocida.²

U knjizi *Axis Rule in Occupied Europe* Lemkin je elaborirao da se genocid „provodi putem sinhronizovanog napada na različite aspekte života porobljenih naroda: na političkom, društvenom, kulturnom, ekonomskom, na polju fizičkog postojanja, na vjerskom polju i na polju moralnosti.“³ Naravno, Lemkin je pisao o sveobuhvatnom nacističkom programu istrjebljenja Jevreja, Roma i Slavena, ali srpska kampanja etničkog čišćenja je također predstavljala napad na svim poljima kolektivne egzistencije nesrpskih naroda u bivšoj Jugoslaviji. Ako bi se deportacija i pljačkanje mogli smatrati napadom na političkom i ekonomskom planu, ako su masovna ubistva bila napad na polju fizičkog postojanja, u skladu s tim logori se mogu smatrati napadom na društvenom – Lemkin to definira kao „razbijanje društvene kohezija naroda i ubijanje ili uklanjanje elemenata poput inteligencije koja je zadužena za duhovno vođstvo“⁴ – i moralnom – zbog praksi koje se u logorima odvijaju – planu.

Srpski logori su, bez obzira na pojedinačni karakter, imali jednu zajedničku osobinu sa stanovišta strategije etničkog čišćenja: trebali su da budu „tranzitna tačka“ za nesrbe koji su bili protjerani, ali sa stanovišta počinitelja još uvijek nisu bili dislocirani na „konačno odredište“ – protjerani u treće zemlje ili ubijeni. Logori su služili i da zatočene žrtve „pripreme“ za sudbinu koja im je bila namijenjena, pretvore ih u moralno slomljene, fizički i

² Freedman, Warren (1992) *Genocide: A People's Will to Live*, William S. Hein & Co., New York, str. 13–14.

³ Citirano u: Freedman, Warren (1992) *Genocide: A People's Will to Live*, William S. Hein & Co., New York, str. 13–14.

⁴ Citirano u: Freedman, Warren (1992) *Genocide: A People's Will to Live*, William S. Hein & Co., New York, str. 13.

psihčki povrijeđene *pojedinice* (tj. više ne kao članove zajednice, čime se također može objasniti i to što je u nekim slučajevima porodicama bilo dopušteno da zatočenicima donose hranu u logor), sa pogaženim i oduzetim ličnim dostojanstvom. Kada bi jednom – ako ikad – bili pušteni iz logora, nikad više nisu trebali biti u stanju da sa svojim sunarodnicima formiraju „moralnu zajednicu“. Logori su bili jedan od, ako ne i glavni načina uništenja i atomizacije zajednica. Teško da bilo šta može uništiti moralno tkivo male, konzervativne zajednice kao, naprimjer, primoravanje muškaraca – koji su najveći dio života poznavali jedni druge, a nekad čak i članove iste porodice – da vrše seksualne radnje jedni nad drugima. Ukratko, neposredna, akciona svrha logora bila je primarno uklanjanje elemenata koji su smatrani prijetnjom od ostatka zajednice; opća svrha bilo je uništavanje moralne zajednice koju su zatočnici činili kroz torturu i brutalizaciju i na taj način sprečavanje obnove zajednice u budućnosti.

Sljedeće pitanje koje treba raspraviti prije nego što pristupimo dokazivanju prethodnih dviju tvrdnji je pitanje terminologije. Šta je logor ili, preciznije, šta su mjesta zatočenja ili koncentracioni logori: ima li ikakve razlike među njima i, ako postoje, kakve su? Izuzme li se ograničenje slobode kretanja, logori na i drugi, mirnodopski oblici zadržavanja, imaju vrlo malo zajedničkog. Prije svega, prakse u logorima izdvajaju logore od drugih oblika zatočenja: bezobzirno nepoštovanje vrijednosti ljudskog života, svakodnevni teror, te brutalizacija i ponižavanje spadaju u jedinstvene odlike logora.

Teror u logorima bio je i promišljen i sistematski; provodili su ga oni čiji je posao bio da osiguraju mir, red i zaštite zatočenike jedne od drugih – stražari; samo postojanje logora i njihovo funkcionisanje bilo je utemeljeno na volji i spremnosti profesionalnih vojnika i oficira da izdaju temelje vlastite profesije. (Ne obavezno i zakona, jer, kao što ćemo vidjeti, vlasti „protodržave“⁵ su išle jako daleko da osiguraju neku vrstu legalnosti prilikom arbitrarnog hapšenja i zatvaranja pojedinaca na temelju njihove etničke i/ili političke pripadnosti.) Usto, ono po čemu se logori razlikuju od drugih oblika pritvora je totalna kontrola koju stražari imaju nad životima i imovinom zatočenika. Životi zatočenika – sve, od toga gdje spavaju, šta jedu, kako su odjeveni do stanja u kojem se nalaze – su u potpunosti izvan njihove kontrole. Uslovi koji su im nametnuti su sračunati da ih iscrpe i dovedu do tačke fizičkog nestanka. Ako već ne padnu kao žrtve arbitrarnog pogubljenja.

⁵ U svrhe ovog članka termin „protodržava“ koristi se da opiše projiciranu srpsku državu koja je trebala da obuhvati sve dijelove bivše Jugoslavije na koje je srpsko rukovodstvo polagalo pravo, odnosno oblike integracije između nekoliko različitih entiteta koji su u tom periodu postojali.

I pored toga što upotreba termina „koncentracioni logor“ ili „logor“ pri opisivanju logora kojima su upravljali različiti nivoi srpskih vlasti u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu može naizgled zvučati odveć kao eho holokausta, sama upotreba termina nema naročitu težinu. Kao što nema potrebe ulaziti u raspravu o razlikama i sličnostima između nacističkih logora i funkcionisanja logora u okviru srpske kampanje etničkog čišćenja. Kao ni u okviru nacističke mreže logora, nijedan logor u mreži logora u okviru srpske kampanje etničkog čišćenja nije bio identičan drugom. Neki logori su, naime, služili kao mučilišta: uz svakodnevni horor logora, logoraši su izlagani oblicima mučenja s kojima ljudski um teško da može izaći na kraj. Uz nekoliko izuzetaka, većina logora može se kvalificirati kao mali: logoraši su držani u školskim zgradama, fabričkim halama, čak i garažama. Stoga će u ostatku članka logori biti naizmjenično nazivani logorima, koncentracionim logorima, zatvorima ili mjestima zatočenja.

Stoga u tom smislu treba i definisati logor u svrhe ovog članka. Kao osnova definicije poslužit će definicija Saveza logoraša Bosne i Hercegovine – njihovo iskustvo i ekspertiza u ovoj stvari uključuju specifičnosti prakse u logorima kojima su upravljale srpske vlasti u BiH – čiji Pravilnik o utvrđivanju statusa logoraša Bosne i Hercegovine definiše logor kao „svaki zatvoreni i ograđeni prostor u kojem se na neodređeno vrijeme vrši masovno zatočenje stanovništva, a u funkciji etničkog čišćenja.”⁶ Ovoj definiciji treba dodati elemente arbitrarnosti na jednoj strani i diskriminiranje konkretne grupe na drugoj; pojedinci su zatvarani na temelju toga ko su i šta su i ako je protiv bilo koga od njih podignuta formalna optužnica, radilo se o potpuno imaginarnim prekršajima. Nikome nije saopćen razlog zatvaranja i nije postojalo čak ni simuliranje zakonskog postupka; izlazak iz logora sa netaknutim dostojanstvom bio je potpuno nemoguć, dok je preživljavanje u pravilu bilo stvar spleta okolnosti u potpunosti izvan utjecaja logoraša. Da rezimiramo, logor je svaki zatvoreni i ograđeni prostor u kojem se na neodređeno vrijeme vrši masovno zatočenje stanovništva, arbitrarno i na temelju njihove etničke ili vjerske pripadnosti u okviru procesa etničkog čišćenja.

Najvažnija *differentia specifica* srpske mreže logora je da je, sa izuzetkom nekoliko logora kojima su upravljala vojne vlasti i koji su bili logori za ratne zarobljenike – iako su, kao što ćemo vidjeti, i ratni zarobljenici bili podvrgnuti identičnom i brutalnom tretmanu – najveći dio logora zatvoren po završetku „čišćenja“. Prema zvaničnim informacijama Uprave za nestale i zatočene Republike Hrvatske, od 7.666 osoba koje su razmijenjene i puštene iz pritvora od vlasti Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske, te

⁶ Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Pravilnik o utvrđivanju statusa logoraša Bosne i Hercegovine, član 3, Sarajevo, novembar 2000.

logora i zatvora iz prethodno okupiranih dijelova Republike Hrvatske „1.506 osoba držano je u zatočenju do 30 dana, 4.018 držano je između 30 dana i godine, dok 79 osoba provelo je između godine i dvije u zatočenju, 11 osoba držano je duže od dvije godine, dok je dužina trajanja zatočenja za 2.052 osobe nepoznata.”⁷ To također objašnjava upotrebu „civilne infrastrukture“: nakon što su sela i gradovi očišćeni od nesrpskog stanovništva, infrastruktura je vraćena svojoj prvobitnoj, svakodnevnoj svrsi. Strašno je za pojmiti, ali nakon što su krici mučenih i umirućih muškaraca i žena utihnuli, školska dvorišta ponovo su oživjela dječijim glasovima, a fabrike ponovo počele proizvoditi: bio je to povratak „normalnosti“ utemeljenoj na zavjeri šutnje i sljepila pred onim što se na istom mjestu odvijalo danima ili sedmicama ranije.

Drugo, postojanje mnogih logora manje veličine: samo nekoliko logora kojima su upravljale vojne ili policijske organizacije bosanskih Srba mogli bi se kvalificirati kao „veliki“ i uglavnom su se nalazili u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Razlozi za to povezani su koliko sa nastojanjima da se sakrije njihovo postojanje, što je sigurno lakše ako se zatočenici drže u malim i relativno podjednako raspoređenim logorima, toliko i sa brojem stanovništva i teritorijalnom organizacijom srpske „protodržave“. Takvi, manji logori su, po svemu sudeći, bili efikasniji kao dio moralnog napada na nesrpske zajednice: izolovane od ostatka zajednice, odranije upoznate sa drugim zatočenicima i stražarima koji su potjecali iz istih sela i gradova, zatočenike je bilo mnogo lakše kontrolisati i, shodno tome, degradirati i ponižavati.

Treće, i pored toga što ne postoji iscrpna i definitivna lista praksi u logorima, na temelju postojećih dokaza moguće je odrediti nekoliko područja zlostavljanja: mučenje i premlaćivanje, prisilna priznanja pravih ili imaginarnih zločina, ponižavanje zatočenika u obliku primoravanja da se biju ili međusobno spolno opće; montiranja suđenja, lažna smaknuća i prisilni rad te ubistva.

Četvrto, počinitelji nisu držali i nisu mogli držati u tajnosti to što se događalo u logorima. Sa jednim ili dva izuzetka, nije se radilo o izolovanim kompleksima ograđenim bodljikavom žicom i pristupom ograničenim samo službenicima u logorima. Objekti za zatočenje postojali su u mnogim selima i gradovima i bili smješteni u zgradama javnih ustanova ili institucija; skoro svako je imao pristup, a u nekim slučajevima logorske vlasti omogućavale su familijama da zatočenicima donose hranu; čak i tamo gdje su logorima upravljali vanjski akteri, kao što su takozvane paravojne grupe, desetine

⁷ MKSJ, Podnesak Ivana Grujića, predstojnika Ureda za zatočene i nestale osobe Vlade Republike Hrvatske, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 5. februar 2003.

mještana, koji su se svaki dan poslije posla vraćali svojim domovima, bili su uključeni u njihovo svakodnevno funkcionisanje. I pored toga što im je to u dugom roku moglo nanijeti štetu, sa stanovišta počinitelja to je imalo smisla: omogućujući rijetkim nesrbima uvid u uslove u logoru omogućavalo je ulijevanje straha u kosti ostatku stanovništva i pospješivalo njihovu odluku da napuste svoja sela i gradove, dok je istovremeno impliciralo i Srbe koji nisu učestvovali u svakodnevnim aktivnostima u logorima.

Konačno, kad je riječ o organizacionom okviru srpske mreže logora, treba potcrtati da nijedna organizacija nije imala isključivu nadležnost nad logorima. U bilo kojem trenutku cijeli niz organizacija – vojska, policija ili „paravojne formacije“ – upravljao je raznim zatočeničkim objektima širom bivše Jugoslavije. Jugoslavenska narodna armija (JNA) upravljala je svojim logorima na početku kampanje u okviru sistema vojnih zatvora; i pored toga što postoji malo dokaza o tome da je Srpska vojska Krajine (SVK) imala svoje logore, postoje dokazi da Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske Krajine (RSK) jeste; postoji i obilje dokaza da su i Vojska i Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske imali i upravljali vlastitim logorima. Dokazi i svjedočenja pokazuju da su takozvane paravojne formacije također učestvovala u upravljanju logorima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U kosovskom dijelu kampanje za zatočenje kosovskih albanskih civila korišten je zatvorski sistem Republike Srbije.

Da rezimiramo, JNA/VRS, policija RS, RSK i Republike Srbije, te paravojne formacije, djelujući u ime ili sa ovlastima različitih srpskih vlasti – lokalnih i regionalnih – bile su uključene i upravljale aspektima mreže logora u okviru srpske kampanje etničkog čišćenja.

Ostatak članka će iznijeti detaljan pregled i dokaze u vezi sa svrhom, prirodom, karakteristikama i organizacijama odgovornim za funkcionisanje mreže logora u okviru srpske strategije etničkog čišćenja u bivšoj Jugoslaviji.

Uspostava logora: privođenje, selekcija, izolacija

Trenutno ne postoje interni dokumenti koji eksplicitno elaboriraju razloge srpskih civilnih i vojnih vlasti za uspostavu zatočeničkih objekata i koncentracionih logora u okviru strategije etničkog čišćenja. To je vjerovatno i pitanje percepcije: srpske vlasti nisu smatrale da objekti zatočenja pod njihovom kontrolom imaju bilo šta sa konceptom koncentracionih logora; u postojećoj dokumentaciji koja se bavi ovim

pitanjem logori se spominju ili kao „logori ratnih zarobljenika”⁸, kao „prihvatni centri”⁹ ili „istražni centri”¹⁰. U mjeri u kojoj se o cilju logora može zaključivati na osnovu postojeće dokumentacije, ona se odnosi na Bosnu i Hercegovinu; ali, dokazi u vezi sa praksama u logorima drugdje, u Hrvatskoj i na Kosovu, ukazuju na poklapanja u smislu cilja i svrhe. Konačno, u ovoj tački nije ni važno da li je korištenje te terminologije za opisivanje logora bilo i oblik poricanja ili ne: zanimljiva je i govori sama za sebe činjenica da, po svemu sudeći, postoji konsenzus kada je riječ o korištenju skoro identičnog rječnika u različitim dijelovima i periodima kampanje etničkog čišćenja.

Rijedak, iako nejedinstven slučaj polovičnog priznanja prave prirode zatočeničkih objekata kojima su upravljale vlasti bosanskih Srba došao je iz usta pokojnog Milana Kovačevića, prvog čovjeka općinskih vlasti u Prijedoru u periodu kada je ovaj grad u sjeverozapadnoj Bosni bio sjedište tri emblematična logora za kompletnu mrežu logora u Bosni i Hercegovini: Trnopolja, Omarske i Keraterma. U poslijeratnom intervjuu Edu Vulliamyju – britanskom novinaru koji je ustvari bio jedan od tri novinara koji su logore posjetili u augustu 1992. godine – Kovačević je došao najbliže priznanju prave prirode logora nego bilo koji drugi zvaničnik vlasti bosanskih Srba. Vulliamy je objavio sadržaj intervjua i potom svjedočio na suđenju kako Kovačeviću tako i drugim suđenjima vezanim za logore u Prijedoru. Dio njegovog svjedočenja o intervjuu Milana Kovačevića glasi:

„(...) Rekao je da je Omarska planirana kao mjesto za zatočenje, ali se (i ovdje citiram skoro doslovno) 'pretvorila u nešto drugo'. Rekao je da to pripisuje onome što je nazvao 'kolektivno ludilo'. Pitali smo ga o spaljenim kućama duž puta i logorima i on je rekao: 'To sve izgleda vrlo planirano ako gledate iz New Yorka, ali ovdje na terenu kada', i mislim da je rekao nešto kao, 'kada vam se sve raspada u glavi, kada se sve raspada u glavama ljudi, gdje sve gori', i govorio je o tom kolektivnom ludilu (...).”¹¹

Osim toga što nudi jedinstven uvid u moć poricanja i um jedne od osoba odgovornih za horor prijedorskih logora, priznanje „nečega drugog“ je i indikator onoga što se događalo. Paradoksalno je da su dokazi o postojanju logora u Prijedoru i snažni dojam koji je ostavila fotografija izgladnjelih

⁸ Informacija o radu i aktivnostima SJB Ključ za vrijeme borbenih djestava na području općine Ključ, Ključ, juli 1992.

⁹ SJB Prijedor, Izvještaj.

¹⁰ Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa ovim aktivnostima, Komisija za obilazak općina i SJB Prijedor, Bos. Novi i Sanski Most, Centar službi bezbjednosti Banja Luka, 18. august 1992.

¹¹ MKSJ, Ed Vulliamy, Tužitelj protiv Duška Tadića, transkript, str. 2214, 7. juni 1996.

zatočenika iz Trnopolja – što je ustvari bio prvi dokaz postojanja logora u bivšoj Jugoslaviji – u zapećak gurnuli postojanje stotina drugih logora u zemlji. Savez logoraša BiH identifikovao je 520 zatočeničkih objekata različite veličine i u različitom trajanju samo u Bosni i Hercegovini.¹² Uprava za nestale osobe Republike Hrvatske identifikovala je trideset zatočeničkih objekata u RSK, 18 u Srbiji i dodatna dva u Crnoj Gori.¹³ Uz 7.666 hrvatskih državljana, preko sto hiljada nesrba iz Bosne i Hercegovine bili su zatočeni u jednom ili drugom trenutku.¹⁴

Dokumenti srpske provenijencije sugeriraju da je u najvećoj mjeri meta zatočenja bila inteligencija, elita, bogati i utjecajni iz nesrpskih zajednica. To se može zaključiti iz čestog spominjanja „kategorizacije“ ili „klasifikacije“ zatočenika u dokumentima koji se tiču funkcionisanja logora. Među zaključcima Kriznog štaba Sanskog Mosta od četvrtog juna 1992. između ostalog se spominju i zatočenici u Sanskom Mostu: u okviru priprema za zatvaranje logora u Sanskom Mostu i njihovu deportaciju u logor Manjača – koji su srpske vlasti cinično nastavile tretirati kao logor za ratne zarobljenike¹⁵ – lokalne civilne vlasti, te policija i vojska izvršile su zajedničku „kategorizaciju zatvorenika“: 1. kategorija – političari, 2. kategorija – nacionalno ekstremni, 3. kategorija – ljudi koji su nepoželjni na teritoriji općine Sanski Most¹⁶, te ih tretiraju u skladu sa njihovim statusom.

Srpske vlasti su i drugdje marljivo i detaljno vršili podjelu i kategorizaciju zatočenika u grupe kao što se vidi iz izvještaja policije u Ključu iz jula 1992. koji pokriva period od aprila do jula. Dio dokumenta o „operativnoj obradi“ navodi „kriterije“ na osnovu kojih su građani nesrpske nacionalnosti zatočeni i dijeli ih u nekoliko grupa poredanih po ozbiljnosti navodnih prekršaja: „lica koja su učestvovala u oružanoj pobuni; lica koja su bili pripadnici tzv. muslimanske TO (Teritorijalne odbrane); lica koja su se bavila švercovanjem i rasturanjem naoružanja; lica koja su nelegalno posjedovala naoružanje, a nisu bila u formacijama; lica koja su aktivno radila na organizovanju i

¹² Spisak logora i objekata za zatočenje u Bosni i Hercegovini – pod srpskom kontrolom, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 20. februar 2003.

¹³ MKSJ, Podnesak Ivana Grujića, predstojnika Ureda za zatočene i nestale osobe Vlade Republike Hrvatske, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 5. februar 2003.

¹⁴ MKSJ, Melika Malešević, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 10. mart 2003, transkript, str. 17428.

¹⁵ Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Komisija za obilazak sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini, Izvještaj Komisije o obilasku sabirnih centara i drugih objekata za zarobljenike u Autonomnoj regiji Krajina, Pale, 17. august 1992.

¹⁶ Krizni štab Srpske opštine Sanski Most, Zaključci, No. 29/92, 4. juni 1992.

formiranju tzv. muslimanske TO; lica koja su aktivno vršila propagandu na izazivanju nacionalne netrpeljivosti.”¹⁷

Da je svrha kategorizacije bila fokusiranje na elemente unutar nesrpskih grupa koje su srpske vlasti nalazile za shodno izolovati, vidi se i iz interne korespondencije Ministarstva unutrašnjih poslova i Vlade. Suočeni sa problemom držanja i čuvanja hiljada ljudi u logorima i logističkim naporom koji je operacija iziskivala, banjalučki Centar službi bezbjednosti (CSB) – odnosno, regionalno sjedište policije – pisalo je Ministarstvu unutrašnjih poslova tražeći upute o tome šta da radi sa tolikim brojem zatočenika. U pismu se navodi da su srpske vojne i policijske snage „privele veći broj građana muslimanske i hrvatske nacionalnosti, kojima je zavisno od broja i drugih okolnosti, određen boravak u raznim objektima kao što su škole, domovi, fabričke prostorije, otvoren prostor (igrališta) i sl.“, ali da je nakon provedenog procesa selekcije utvrđeno da uz dvije kategorije koje su planirali zadržati – „aktivni učesnici neprijateljskih formacija u toku oružanih sukoba, ilegalni snabdjevači i finansijeri naoružavanja muslimanskog i hrvatskog naroda, tajno i organizovano pripremanje oružanje pobune i likvidacija pripadnika srpskog naroda i sl.” – postoji i treća grupa koja nije od interesa te stoga predlaže da se „isti mogu tretirati kao taoci“ i biti razmijenjeni.¹⁸ Tomislav Kovač, zamjenik ministra unutrašnjih poslova, uputio je Vladi prijedlog općeg rješenja po kojem su vlasti trebale zadržati osobe od interesa, a ostatak stanovništva naprosto premjestiti nakon određenog procesa selekcije koji su trebale obaviti vojne i policijske vlasti.¹⁹

Činjenica da su različite vojne i policijske organizacije učestvovalе u upravljanju i funkcionisanju logora ne treba zbunjivati: i pored toga što je učešće različitih organizacija i institucija imalo različito opravdanje i organizacioni okvir i možda dovodilo do određenog stepena dvosmislenosti u vezi s tim ko je i gdje je konačni arbitar kada je riječ o logorima,²⁰ cilj je ostao isti. Još jedan indikator jedinstvene svrhe logora može biti upravo u različitosti organizacija koje su upravljale logorima. Naime, svrha svih logora može se sažeti na sljedeći način: a) uspostava fizičke kontrole nad važnim segmentima nesrpskog stanovništva, b) selekcija i zadržavanje elemenata koji su smatrani prijetnjom, imaginarnom ili stvarnom, projektu srpske „protodržave“ i simbolični ili emblematični za zajednicu čiji su

¹⁷ Stanica javne bezbjednosti, Ključ, Povjerljivo, No. 9/92, Informacija o radu i aktivnostima SJB Ključ.

¹⁸ Centar službi bezbjednosti Banja Luka, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srpske Republike Bosne i Hercegovine, ministru, No. 11-170, 20. juli 1992.

¹⁹ Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, No. 10-239/92, 8. august 1992.

²⁰ Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, No. 10-239/92, 8. august 1992.

pripadnici bili i njihovo ili fizičko uništenje ili presijecanje međusobnih moralnih veza između njih i ostatka zajednice, „običnih“ zatočenika koji su ih smatrali vođstvom ili liderima.²¹

Po svemu sudeći, odgovorni za uspostavu i svakodnevno funkcionisanje logora računali su da je, pored fizičkog uklanjanja prijetnje ili percipirane prijetnje, iz njihovog okruženja – a kao što je već potcrtano, muškarci bez obzira na dob bili su primarno smatrani prijetnjom – tretman kojem su bili podvrgnuti u zatočenju trebao da ih obeshrabri u pružanju otpora ili da, ako budu dovoljno sretni da prežive, odustanu od povratka kući. Ubistva u logorima su bila dijelom usmjerena i ciljana – primarno su bili ciljani ugledni članovi nesrpske zajednice, kao što pokazuju proces kategorizacije i svjedočenja – ali dijelom i nasumična, tako da je dobar dio žrtava izabran hirom počinitelja, a ne s predumišljajem i kao dio plana. Međutim, treba još jednom potcrtati da nije postojao samo jedan tip logora i da su različiti logori formirani iz različitih razloga, funkcionisali u različitim vremenskim periodima iako im je zajednički bio cijeli niz praksi koje su već identifikovane.

Jedna država, jedna mreža logora

Kao i drugi aspekti kampanje etničkog čišćenja, mreža logora koja je u okviru nje uspostavljena i njeno funkcionisanje prelazilo je preko formalnih granica između srpskih entiteta na teritoriji bivše Jugoslavije, a logori koji su formirani na početku kampanje funkcionisali su kao ekstenzija ili dio postojećih sistema vojnih ili civilnih zatvora. Tako su osobe privedene, zarobljene ili uhapšene u Hrvatskoj držane u zatočeništvu u Srbiji,²² Crnoj

²¹ Rešid Hasanović, stanovnik Bratunca, bio je zatočen u zgradi tamošnje osnovne škole „Vuk Karadžić“. Zatočenje je potrajalo samo nekoliko dana, ali su stotine muškaraca zatočeni u sportskoj sali ubijeni na najbrutalniji zamislivi način tokom tog perioda. Prvog dana stražari su identifikovali i ubili bratunačkog imama, poštovanog u bošnjačko-muslimanskoj zajednici kako zbog statusa tako i zbog karaktera. Hasanović opisuje brutalni i ponižavajući način na koji je ubijen, osmišljen da naudi kako samom imamu tako i cijeloj zajednici. „Onda su pronašli hodžu. Zvao se Mustafa Mujkanović. Naredili su mu da uđe u krug. Zapovjedili su mu da skine kaput kako bi ga mogli lakše tući. Natjerali su ga da pjeva četničke pjesme i da pije pivo (...). Rekli su mu da se pridruži nekim ljudima u čošku sale koje su natjerali da naprave srpski znak sa tri podignuta prsta. Odbio je da napravi taj znak i umjesto toga je pokazao dva prsta. Bane Topalović mu je onda zadao udarac nožem u grlo” MKSJ, izjava svjedoka, Rešid Hasanović, datum razgovora: 7. april 2000.

²² Emil Čakalić, zdravstveni inspektor zarobljen u bolnici u Vukovaru, bio je jedan od mnogih Hrvata zatočenih u zatvoru u Sremskoj Mitrovici (Srbija). I pored toga što su ga zarobile jedinice JNA, zvaničnici Republike Srpske Krajine imali su pristup zatvoru i Čakalić je svjedočio da su ga neki od njih saslušavali. Čakalić u svakom slučaju nije bio jedini Hrvat iz Vukovara koji je bio zatočen u Srbiji: među ostalima, dr. Vesna Bosanac, direktorica bolnice u Vukovaru, bila je zatočena i isljeđivana u zatvoru u Sremskoj Mitrovici

Gori²³ i Bosni i Hercegovini,²⁴ na isti način su nesrbi iz BiH držani u zatočeništvu u Srbiji;²⁵ s druge, pak, strane, određen broj pojedinaca iz BiH koji su potražili utočište u Srbiji i Crnoj Gori uhapšeni su i tamošnja policija ih je deportovala u Bosnu i Hercegovinu.²⁶ U tom smislu Kosovo donekle predstavlja poseban slučaj kako zbog vremenskog ograničenja pod kojim su srbijanske i jugoslavenske vlasti bile prinuđene da operišu, ali postoji dovoljno dokaza da su vojska i policija vršile masovno zatočenje kosovskih Albanaca kako lokalno tako i u okviru postojećeg zatvorskog sistema.

Ova vrsta saradnje ogleda se u dokumentu u kojem nekih mjesec dana nakon što su srpske snage zauzele enklavu Žepa – 18. jula 1995. godine – načelnik Službe bezbjednosti Glavnog štaba VRS obavještava Vrhovni vojni sud i Vojno tužilaštvo smješteno u Bijeljini da su formirani specijalni timovi koji će isljeđivati pripadnike Armije Republike BiH (ARBiH) zatočene u zatvoru u Foči.²⁷ Pored otvoreno rasističkog rječnika – koji su oficiri VRS

od novembra 1991. do decembra 1992. godine. Vidjeti: Emil Čakalić, Tužitelj protiv Slavka Dokmanovića, 5. februar 1998, transkript, str. 909–947.

²³ Robert Hausvička, pripadnik hrvatskog Zbora narodne garde, zarobljen je u blizini Dubrovnika u oktobru 1991. od trupa JNA koje su grad držale pod opsadom. Prvo je bio zatočen u objektima JNA u Trebinju i Bileći, gradovima u jugoistočnoj Bosni i Hercegovini. Sredinom aprila 1992. Hausvička je premješten u sličan objekt JNA u Morinju (Crna Gora). MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000.

²⁴ Hrvatskog policajca Vladu Vukovića uhapsili su pripadnici Milicije Krajine – militarizovane policije koja je djelovala pod komandom Milana Martića, šefa policije Republike Srpske Krajine – u septembru 1991. Vuković je inicijalno bio zatočen u lokalnom zatvoru u Plaškom, potom prebačen u Korenicu (Hrvatska) da bi na kraju skončao u zatočenju na aerodromu JNA Željava u Bihaću, odakle je razmijenjen u grupi od oko 200 zatočenika u novembru 1991. MKSJ, izjava svjedoka, Vlado Vuković, datumi razgovora: 18. januar 2001. i 20. januar 2001.

²⁵ Sulejman Tihić, u to vrijeme predsjednik općinske organizacije SDA u Bosanskom Šamcu, priveden je nakon što su srpske snage preuzele kontrolu u gradu. Nakon što je zadržan u policijskim i vojnim objektima u gradu, Tihić je prebačen u Brčko, odatle u vojne objekte na aerodromu Batajnica kod Beograda, te na kraju u Sremsku Mitrovicu, zajedno sa desetinama drugih nesrba iz Hrvatske i BiH. Nakon atentata na premijera Srbije Zorana Đinđića, Tihić je kako na sudu tako i izvan njega davao izjave da je ubica, zamjenik komandanta Jedinice za specijalne operacije/JSO MUP-a Republike Srbije, Zvezdan Jovanović, bio jedan od onih koji su ga mučili dok je bio zatočen u Bosanskom Šamcu. MKSJ, Sulejman Tihić, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 2. decembar 2003, transkript, str. 29887.

²⁶ Crnogorski istraživački novinar Šeki Radončić pisao je o deportaciji i izručenju preko osamdeset bošnjačkih izbjeglica u Crnu Goru srpskim vlastima u Bosni i Hercegovini. Svi su nakon toga nestali i smatraju se mrtvim. Vidjeti, Radončić, Šeki (2005) *Kobna sloboda: deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*, Fond za humanitarno pravo, Beograd.

²⁷ Foča je jedan od nekoliko gradova u Bosni i Hercegovini čije je čak i „ime etnički očišćeno“. Većina dokumenata srpske provenijencije nastalih između 1992. i 1995. stoga umjesto Foča koriste naziv Srbinje.

poslovično koristili u službenoj korespondenciji – dokument otkriva i model saradnje između Srbije i Republike Srpske kada je riječ o zatočenicima. Desetine žitelja Žepe – i neki preživjeli nakon pada Srebrenice koji su u međuvremenu stigli u Žepu – bivših pripadnika ARBiH ili civila prešli su u Srbiju u skoro beznadežnom pokušaju da pješice stignu do Makedonije. Većina njih završila je u rukama srbijanske policije koja ih je nakon toga isporučila ili policijskim ili vojnim organima²⁸ RS-a, dok su iz neobjašnjivih razloga neki drugi zatočnici zadržani u zatočeničkim objektima na planini Tari u Srbiji.²⁹ Beara je, po svemu sudeći, planirao da obezbijedi i njihovo premještanje: namjera „isljeđivanja“ je bila da izdještjuje priznanja koja su trebala implicirati i osobe za koje je on znao da se nalaze u Srbiji.

„U KPD Srbinje će biti prikupljeni svi zarobljenici bivše *balijske* enklave Žepa (pripadnici 285. Ipbr. tzv. A BiH). Od organa bezbjednosti VRS i MUP RS je formiran istražno-operativni tim koji će saslušavati zarobljene balijske sa ciljem stvaranja krivično-pravne dokumentacije, kojom se dokumentuju krivična djela protiv međunarodnog prava i čovječnosti, a da bi na osnovi te dokumentacije mogli potraživati bivše pripadnike jedinice iz Žepe koji se sada nalaze u Republici Srbiji.“³⁰

Da li zbog toga što je pokolj u Srebrenici privukao previše pažnje ili iz nekog drugog razloga, Vlada Srbije – tačnije policija – prestala je u jednom trenutku vraćati zatvorenike iz Srebrenice i Žepe u Bosnu i Hercegovinu. Dokazi, međutim, pokazuju da je takva praksa trajala barem još nekoliko dana nakon Bearinog pisma i da su u nekoliko navrata desetine Bošnjaka-muslimana zarobljenih u Srbiji izručene u ruke policije i vojske bosanskih Srba. Policija iz Ljubovije i Bajine Bašte u Srbiji izručila je barem četiri grupe zarobljenika između 20. jula i 1. augusta 1995. godine:³¹ ovo je bila uobičajena i normalna praksa, što je očigledno iz činjenice da su zatvorenici prebacivani u BiH transparentno i uz policijski zapisnik u kojem je naveden broj, identitet i imovina, uglavnom novac, koji su zatvorenici imali u svom posjedu. Deportacija bošnjačkih izbjeglica iz Srbije i Crne Gore, njihova potonja internacija i u velikom broju slučajeva smrt bili su predmet izvještavanja medija i/ili organizacija za ljudska prava i dobro je

²⁸ Izjava svjedoka, B-1619, datum razgovora: 28. juni 1997.

²⁹ „Prihvatni centri za muslimane ili logori u Srbiji“, Radio Free Europe, 3. august 2007.

³⁰ Glavni štab Vojske Republike Srpske, Sektor za bezbjednosno-obavještajne poslove, Uprava bezbjednosti, Strogo povjerljivo, No. 12/46-575/95, 16. august 1995.

³¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova, Sekretarijat u Užicu, Organ unutrašnjih poslova Bajina Bašta, No. 28-744, 23. juli 1995, Zapisnik o primopredaji lica i stvari u OUP Bajina Bašta; vidjeti i: Ministarstvo unutrašnjih poslova, KPDG Bajina Bašta, Depeša, No. 28-264, 23. juli 1995.; također Ministarstvo unutrašnjih poslova, OUP Bajina Bašta, Zapisnik o predaji lica i stvari između KPDG i Policijske stanice za KGP Bratunac, Odjeljenje Skelani, No. 28-241/95, 23. juli 1995.

dokumentovana.³² U ove svrhe bit će dovoljno citirati Safeta Avdića, bošnjačkog zatočenika u logoru u KPD Foča. Avdić navodi kako je njegov sunarodnik Mehmed Sofradžija iz Foče uhapšen u Novom Sadu „gdje je boravio kod brata koji je bio oficir JNA“ i deportovan u logor u Foči.

„On je otišao u SUP u Novom Sadu da uzme dokumente za novi pasoš i rečeno mu je da dođe za dva dana. Kad je otišao ponovo nakon dva dana, bio je dva dana zatvoren u policijskoj stanici, a zatim je 'Mata' došao i odveo ga iz policijske stanice u KP Dom u Foči. 'Mata' Matanović je bio policajac u Foči (...). Milorad Stevanović 'Šumar' je doveo puno Fočaka Muslimana iz Crne Gore u (...) Foču. Doveo je Rasima Kajganu iz Pljevalja, Ismeta Pašovića iz Igala, Nedžiba Loju iz Ulcinja i Ekrema Ćemu iz Ulcinja, Šefku Kubata iz Ulcinja, Ismeta Isakovića (...) negdje iz Crne Gore i Rasima Hanjalića iz Podgorice.”³³

Nakon diskusije o svrsi i strukturi mreže logora kojom su upravljale srpske organizacije i institucije, sljedeći dio ovog članka bit će posvećen centralnoj temi članka: moralni napad na nesrpske zajednice kao funkcije logora, drugim riječima, praksama u logorima koje su za cilj imale da unište moralnu zajednicu zatočenih.

Prakse u logorima

Ponekad se čini da je uvijek moguće osloniti se na ljudsku kako sposobnost tako i spremnost da naudi drugom ljudskom biću: katalog okrutnosti nanošenih zatočenicima srpskih logora i objekata za zatočenje spada na najtamniju stranicu historije. Prakse u logorima su od centralnog značaja za etničko čišćenje u mjeri u kojoj potvrđuju tvrdnju da su glavna i primarna meta etničkog čišćenja muškarci. Prakse odnosno djela počinjena u logorima se razlikuju od jednog do drugog: od velikih logora kojima su upravljali vojni i policijski aparat i koji su nominalno funkcionisali kao logori za ratne zarobljenike, većih „prihvatnih centara“ koji su služili kao platforma za preseljenje/deportaciju i srazmjerno manjih logora koji se mogu opisati samo kao mučilišta. Intenzitet nasilja varirao je od jednog do drugog tipa logora, ali je u svakom od ovih tipova logora nasilje bilo sistematično, promišljeno i vršeno s entuzijazmom. Ostatak ovog članka će se time baviti detaljno i pokazati u zaključku vezu između nasilja i temeljne svrhe logora kao moralnog napada na žrtve etničkog čišćenja.

³² Radončić, Šeki (2005) *Kobna sloboda: deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*, Fond za humanitarno pravo, Beograd; također „Open Season on Refugees“, 11. april 1994, Vreme News Digest Agency No. 133, Available at http://www.scc.rutgers.edu/serbian_digest/133/t133-3.htm.

³³ MKSJ, izjava svjedoka, Safet Avdić, datum razgovora: 16. i 17. oktobar 1995.

Opći uslovi

Ostavljajući zasad po strani premlaćivanja, torturu i druge vrste zlostavljanja, tvrdnja da su uslovi u logorima bili žalosni potcjenjuje predumišljaj s kojim su nesrpski zatočenici u logorima podvrgavani tretmanu grubom izvan svake razumne mjere.

Čest je bio slučaj da zatočenici u logorima danima nisu dobijali nikakvu hranu, a kada jesu, to je bilo jednom u 24 sata i po svjedočenjima očividaca hrana je bila „užasna”³⁴ i nije je bilo moguće jesti.³⁵ Prostorije u kojima su zatočenici držani bile su generalno prenatrpane do tačke u kojoj je bilo kakvo kretanje bilo fizički nemoguće.³⁶ Shodno tome, bilo kakva higijena kao takva nije bila moguća, jer su zatočenici bili prinuđeni da vrše i malu i veliku nuždu u prenatrpanim prostorijama u kojima su bili držani.³⁷ Kakvi god da su uslovi bili, oni iz današnje perspektive izgledaju samo kao *mise en scene* za druge, mnogo strašnije i nepodnošljivije prakse u logorima. Ako su uslovi u logorima stvoreni da ponize zatočenike – a po svemu sudeći jesu – i oduzmu im dostojanstvo, ono što je dolazilo poslije toga bilo je usmjereno na sâm život i u slučaju da je bilo ko od njih imao dovoljno sreće da preživi, da oduzme mogućnost za vođenje normalnog i mirnog života bez ožiljaka.

Tortura

Ako postoji jedna vrsta prakse koja karakterizira tretman zatočenika u srpskim logorima, prakse koja se izdvaja, dominira u svakodnevnom funkcionisanju logora, onda je to bez ikakve sumnje – tortura. Raširena tortura – u svim zamislivim oblicima – može se među ostalim stvarima, ali samo dijelom, objasniti i uobičajenim i skoro poslovičnim zanemarivanjem ljudskih prava u predratnom jugoslavenskom vojnom, policijskom i pravosudnom aparatu. I pored toga što su neki pojedinačni počinitelji zločina dolazili izvan redova vojske i policije, ove dvije institucije su u pravilu bile uključene u jedan ili više aspekata funkcionisanja logora. Prema izvještaju

³⁴ MKSJ, „Y“, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostlih, 5. juli 2000, transkript, str. 3601.

³⁵ MKSJ, izjava svjedoka, Ahmet Zulić, datumi razgovora: 15. i 16. februar 2001. i 14. juni 2001.

³⁶ MKSJ, izjava svjedoka, Sabit Kadriu, datumi razgovora: 2, 3, 5, 6. i 8. decembar 2000.; također MKSJ, izjava svjedoka, Safet Avdić, datumi razgovora: 16. i 17. oktobar 1995.; MKSJ, izjava svjedoka, Marko Knežić, datumi razgovora: 4. i 6. maj 2000.; MKSJ, izjava svjedoka, Ibro Osmanović, datumi razgovora: 5, 7. i 10. oktobar 1994.

³⁷ MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000. Također vidjeti: MKSJ, izjava svjedoka, Ahmet Zulić, datumi razgovora: 15. i 16. februar 2001. i 14. juni 2001.

Human Rights Watch objavljenom u decembru 1998. dokazi su sugerirali da je u Srbiji, naprimjer, u zatvorima „fizičko zlostavljanje i mučenje albanskih zatvorenika” bilo rašireno.³⁸ Prema istom izvještaju – koji se ovdje koristi više u svrhe ilustracije nego kao definitivni dokaz tretmana kojem je srbijanska policija podvrgavala kosovske Albance i prije početka kampanje etničkog čišćenja – pet ljudi ubijeno je u izvještajnom periodu, pored nekih pedeset za koje je HRW imao dokaze da su ih vansudski pogubile snage srbijanske „specijalne policije”.³⁹ Važno je imati na umu da su prakse u zatvorima – kosovski Albanci su obično zatvarani pod lažnim optužbama za terorizam ili neki oblik „protivdržavnih aktivnosti”⁴⁰ – samo eskalirale početkom sveobuhvatnog etničkog čišćenja albanskog stanovništva sa Kosova. Nalazi ovog izvještaja su važni u mjeri u kojoj ukazuju na postojanje dokaza o ranijem postojanju strategije koja je barem u određenoj mjeri bila usmjerena na zatvaranje istaknutih pojedinaca kao što su „aktivisti za ljudska prava, studenti, doktori, humanitarni radnici, članovi političkih partija i advokati”, kao i na masovne razmjere hapšenja do tačke u kojoj je moguće da su „nezvanična mjesta zatočenja” bila formirana uz već postojeći zatvorski sistem Republike Srbije i Vojske Jugoslavije.⁴¹ Jedan od aspekata okrutnosti u logorima bilo je pridržavanje postojećih procedura u mjeri u kojoj je dobar dio nasilja bio usmjeren na iznuđivanje lažnih priznanja od zatočenika. Sabit Kadriu, kosovski aktivista za ljudska prava, izdvojen je iz konvoja albanskih civila u blizini Vučitrna/Vushtrri i prevezen u zatvor u Smrekovici sredinom maja 1999. Ovako opisuje svoje „ispitivanje”:

„Mislim da smo negdje 12. ili 14. dan u zatvoru odvedeni kod upravnika zatvora u kancelariju. Putem do kancelarija ponovo su nas tukli štapovima dok smo prolazili kroz hodnik. Poredali su nas u hodnik ispred (...), ušao sam u kancelariju (...). Unutra je bio Srbin u civilnom odjelu i uzimao podatke od svakog od nas i diktirao sekretarici koja je tipkala. Dok je diktirao moje podatke, rekao je da sam bio uhapšen u Čičavici/Qiqavica. Pobunio sam se i rekao da sam uhapšen u Velikoj Studimlji/Studime e Eperme, ali je on rekao: ‘Ko tebe pita?’ Sekretarica mi je nakon što je završila s tipkanjem (...) dala dokumente na potpis. U dokumentu je bilo napisano da sam bio pripadnik terorističke grupe koja je djelovala protiv srpskih vlasti. Nisam imao izbora osim da potpišem.”⁴²

³⁸ Human Right Watch, Detentions and Abuse in Kosovo, December 1998 Vol. 10, No. 10 (D), Executive Summary, str. 2.

³⁹ Human Right Watch, Detentions and Abuse in Kosovo, December 1998 Vol. 10, No. 10 (D), Death in Detention, str. 1–4.

⁴⁰ Human Right Watch, Detentions and Abuse in Kosovo, December 1998 Vol. 10, No. 10 (D), Executive Summary, str. 2.

⁴¹ Human Right Watch, Detentions and Abuse in Kosovo, December 1998 Vol. 10, No. 10 (D), Unofficial places of Detention, str. 1.

⁴² MKSJ, izjava svjedoka, Sabit Kadriu, datumi razgovora: 2, 3, 5, 6. i 8. decembar 2000.

Gani Hajredinaj – koji je priveden u istoj grupi od nekih osamsto do hiljadu muškaraca iz okoline Vučitrna/Vushtrri i zatočen u Smrekovici – bio je lošije sreće. Hajredinaj navodi da je peti dan pritvora izveden iz prenatrpane ćelije na isljeđivanje. Kada je porekao optužbe o navodnoj pripadnosti Oslobođilačkoj vojsci Kosova (Ushtria Çirlimtare Kosova – UCK) – iako je priznao da je dao novčani doprinos – bio je brutalno pretučen.

„Čovjek je pozvao stražara da uđe. Nisam poznao tog čovjeka; imao je oko 40 do 45 godina, bio visok oko 190 cm (...), odjeven u tamnoplavu stražarsku uniformu (...). Čuo sam kada je stražar pitao mog isljednika koliko da me udara. Upitao je to dok je uzimao palicu sa stola (...); isljednik me onda upitao koliko članova porodice imam i koliko su stari. Rekao sam mu dob svih članova moje uže porodice. Sjećam se da je kad sam rekao da imam blizance prokomentarisao da sam dovoljno jak. Onda je rekao stražaru da je od njega 20, što znači da je bilo ukupno 120.”⁴³

Kada se isljednik vratio, zaprijetio je Hajredinaju sa još više batina. Potom je u prostoriju ušla sekretarica sa pripremljenim priznanjem za učešće u „terorističkim aktivnostima“ koje je Hajredinaj trebao da potpiše; isljednik ga je udario u lice i zaprijetio da će ponovo pozvati stražare i on nije imao drugog izbora osim da potpiše.⁴⁴ Mnogo češće, međutim, „isljeđivanje” nije ni trebalo da rezultira priznanjem, nego je bilo prihvaćeni izgovor za torturu. Kerim Mešanović, koji je prije rata bio službenik u općinskom odjeljenju Sekretarijata Narodne odbrane u Prijedoru, a potom zatočen u Omarskoj, svjedoči kako su profesionalni policajci provodili „isljeđivanje“:

„Jedan od najgorih isljednika bio je Radak Knežević, policajac u penziji. On je isljeđivao ljude s Brda i imao je tri ili četiri uobičajena pitanja. ‘Koliko si visok?’, ‘Koliko si težak?’, ‘Koji ti je broj cipela?’ i, ‘Što mi psuješ mater?’ Mogli su se čuti tupi udarci i isto tako zvuk metala kad udari o sto kad bi promašio...”⁴⁵

Ova vrsta torture bila je praktikovana i u većim logorima na isti način kao i u improvizovanim objektima zatočenja. Ibro Osmanović, mašinski tehničar i vatrogasac iz Vlasenice i preživjeli iz nekoliko logora, zatočen je u policijskoj stanici u tom gradu u maju 1992. Njegov opis jednog takvog incidenta ledi krv u žilama:

„Odvođeni smo iz sobe, po jedan ili po dvojica u drug sobu u kojoj su se nalazile dvije stolice i sto. Rečeno mi je da sjednem na stolicu okrenut naslonu. Ruke su mi bile pružene preko naslona u pravcu stola. Jedna ruka mi je bila vezana za gornji dio

⁴³ MKSJ, izjava svjedoka, Gani Hajredinaj, datumi razgovora: 28. i 29. maj 1999.

⁴⁴ MKSJ, izjava svjedoka, Gani Hajredinaj, datumi razgovora: 28. i 29. maj 1999.

⁴⁵ MKSJ, Kerim Mešanović, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 11. septembar 2000, transkript, str. 5188.

noge od stola na jednoj, a druga na drugoj strani. Stopala su mi bila vezana za prednje noge stolice. Tukla su me četvorica muškaraca palicom, metalnim cijevima i metalnim lancima.”⁴⁶

Robert Hausvička navodi da je u noći zarobljavanja bio premlaćen tokom „isljeđivanja“ do tačke u kojoj je svog isljednika pitao šta žele da prizna: „Upitao sam ga što hoće da priznam, jer bih mu u tom trenutku priznao bilo što, samo da me prestane mučiti.” Ali „me on nastavio udarati.”⁴⁷ I dok se njegov inicijalni tretman može donekle objasniti entuzijazmom lokalnih oficira i vojnika, frustriranih tokom operacije u Dubrovniku – gdje je Hausvička zarobljen – to ne može objasniti potonja „isljeđivanja“ – kojima su bili podvrgnuti podjednako i civili i vojnici – uključujući i isljeđivanje tokom kojeg je i on bio primoran da potpiše priznanje krivice.⁴⁸ Većina zatočenika nikad nije izvedena pred sud na temelju tih, iznuđenih „priznanja“ i čak i ako im je nekad uručen primjerak izjava koje su potpisali, u pravilu nije bilo daljnjih pravosudnih koraka.⁴⁹ Jedan od istinski strašnih aspekata torture sa stanovišta zatočenika bila je njena nasumičnost. Stražari su u pravilu imali odriježene ruke i mučili su i premlaćivali zatočenike na dnevnoj osnovi. Hausvička prepričava tretman u kasarni u Bileći (BiH):

„Nastavile su se i batine, non-stop. Nekoliko su me puta stražari odveli u zahod koji se bio začepio, pa sam morao ruke gurnuti u školjku i odštopati ga. Ako mi to ne bi uspjelo otčepiti rukama, stražari bi mi gurnuli glavu u školjku. Vidio sam da su nekoliko zatočenika tako jako pretukli da su bili cijeli u masnicama i krvavi. Kasnije bih vidio da neke odnose na nosilima, ali nisam bio dovoljno blizu da vidim u kakvom su stanju i jesu li uopće živi. (...) Jednom sam prigodom vidio kako

⁴⁶ MKSJ, izjava svjedoka, Ibro Osmanović, datumi razgovora: 5, 7. i 10. oktobar 1994.

⁴⁷ MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000.

⁴⁸ MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000.

⁴⁹ Postoje, međutim, anegdotalni dokazi da je u nekim slučajevima bilo montiranih suđenja. Mirsad Palić iz Bosanske Krupe optužen je zato što je kod kuće posjedovao metalnu šipku i izveden je pred sud u aprilu 1992. godine nakon što je nekoliko dana proveo u zatočenju u zgradi osnovne škole u gradu. Suđenje je bilo javno i Paliću se nije jedinom sudilo. „Činilo se da su s obje strane puta bile poredane na tisuće ljudi. Dok su nas vodili kroz kordon ljudi, iz gomile su nas udarali i šutirali (...). Na ulazu u zgradu zaustavio me Duško Zmijanac (...). U ruci je imao zašiljenu, oko 70 cm dugačku metalnu šipku. Podigao ju je i povikao: ‘Ljudi, Srbi, pogledajte šta sam našao u kući ovog čovjeka.’ Rekao je: ‘Ovime balije namjeravaju da vade oči našoj djeci i ženama.’” Suđenje je održano, Palić je svjedočio na suđenju, ali nikad nije bio obaviješten o ishodu. MKSJ, izjava svjedoka, Mirsad Palić, datum razgovora: 26. august 1999.

Ljubišić tuče jednog bosanskog zarobljenika električnim kabelom. Tukao ga je tako jako da mu je rasjekao kožu i čovjek je bio obliven krvlju.”⁵⁰

Ahmet Zulić, stanovnik Sanskog Mosta i jedan od Bošnjaka zatočen u garažama fabrike „Betonirka“, gdje je zadržan 21 dan prije nego što je premješten u logor Manjača kod Banje Luke, tvrdi da za to vrijeme nije bio premlaćivan samo tri dana.⁵¹

„Svake noći bi prozvali nekoliko zarobljenika i pretukli ih. To bi najčešće počelo oko deset uvečer. Većina policajaca u noćnoj smjeni učestvovala je u tim premlaćivanjima. Ponekad bi prozvali neku djecu koja su prolazila tuda da nas tuku. Kad su mene tukli, služili su se pendrecima ili dijelovima drvenih stolica. Kad bi tamo bila djeca, policajci bi mi natakli lisice na ruke i djeca su uvježbavala karate na meni. Uvijek su me tukli dok se ne bih onesvijestio.”⁵²

Nedžad Hadžiefendić iz Zvornika, koji je bio zatočen u zgradi poljoprivredne zadruge izvan grada, prepričao je incident tokom kojeg su, nakon naročito brutalnog premlaćivanja, stražari naredili zatočenicima da se biju jedni s drugima: „Kada su se umorili, natjerali su nas da udaramo jedan drugog. Ja sam morao da se tučem sa osobom do mene. Čini mi se da sam se tukao s Edibom. Pokušavali smo da se pretvaramo kako se tučemo, ali ukoliko bi oni to primijetili, ponovo bi počeli da nas tuku. Od tih batina bili smo prekriveni crnim i plavim modricama (...).”⁵³ Tortura nije bila samo fizička i uključivala je pjevanje srpskih nacionalističkih pjesama, pozdravljanje stražara tradicionalnim srpskim pozdravom sa tri prsta; zatočnici su mogli računati i na to da će biti izvođeni na lažne egzekucije⁵⁴ i ponižavanja kao dio svakodnevne rutine, od čišćenja klozeta⁵⁵ do bijednih obroka.⁵⁶ Ali druge dvije prakse koje su proizašle iz ovog istraživanja najrječitije govore o logorima kao frontu moralnog napada na žrtve: seksualno zlostavljanje muškaraca i postojanje *kapo* režima.

⁵⁰ MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000.

⁵¹ MKSJ, Ahmet Zulić, Tužitelj protiv Radoslava Brđanina, 7. juni 2002, transkript, str. 6886.

⁵² MKSJ, izjava svjedoka, Ahmet Zulić, datumi razgovora: 15. i 16. februar 2001. i 14. juni 2001.

⁵³ MKSJ, izjava svjedoka, Nedžad Hadžiefendić, datumi razgovora: 1, 2. i 3. oktobar 1997.

⁵⁴ MKSJ, izjava svjedoka, Robert Hausvička, datumi razgovora: 16. maj 2000, 26. juni 2000. i 16. septembar 2000.

⁵⁵ MKSJ, izjava svjedoka, Marko Knežić, datumi razgovora: 4. i 6. maj 2000.

⁵⁶ MKSJ, Kerim Mešanović, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 11. septembar 2000, transkript, str. 5183–5185.

Seksualno zlostavljanje i *kapo* režim

Nijedan od ovih fenomena vjerovatno nije nov, ali oba su kontroverzna i zbog njihove specifične moralne težine bili su skoro potpuno zanemareni u istraživanju etničkog čišćenja. I seksualno zlostavljanje muškaraca i postojanje pojedinaca čija se uloga u logorima može opisati sličnoj ulozi koje su u nacističkim logorima imali tzv. *kapo* predstavljaju napad na dominantne vrijednosti zajednice žrtava i vrstu djela koja uništava njeno moralno tkivo. Dokazi su do sada ograničeni na logore u sjeveroistočnoj i istočnoj Bosni, ali oklijevanje s kojim muške žrtve seksualnog zlostavljanja svjedoče ili su spremni da svjedoče o tome – i stoga možemo samo pretpostaviti da je broj žrtava vjerovatno veći nego što je do sada ustanovljeno – je i najbolja ilustracija osjetljivosti ove teme. Dijalog između Alije Gušalića – preživjelog iz logora Batković u blizini Bijeljine – i tužitelja Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju na suđenju Slobodanu Miloševiću je vjerovatno najbolja ilustracija:

P. Da li ste bili primoravani na seksualne aktivnosti? Ako jeste, recite nam to u jednoj rečenici.

O. Njihova je sramota što su tjerali muškarce da spavaju jedni s drugima.

P. Da li se to dogodilo jednom ili više od jednom?

A. Više od jednom.

Q. A da li se to događalo u hangaru ili drugdje?

A. Na čardaku, kada su nas sakrivali, kada bi dolazio Crveni krst.

Q. I ko je to posmatrao, samo stražari i drugi članovi desetine ili još neko?

A. Stražari. Stražari su bili oni koji su tu radili.⁵⁷

Jedan drugi Bošnjak – stanovnik Diviča, gradića malo izvan Zvornika – koji je bio zatočen u Domu kulture u obližnjem selu Čelopek, svjedočio je na suđenju Miloševiću pod pseudonimom B-1461 o masovnom seksualnom zlostavljanju u logoru. On kaže da su na Bajram u junu 1992. godine stražari izdvojili očeve i sinove među zatočenicima, natjerali ih na binu i naredili da vrše oralni seks jedni na drugima.⁵⁸ Kasnije su natjerali druge muškarce, izabrane nasumično, da se popnu na binu i rade isto to sve dok na bini nije bilo nekih dvadeset muškaraca,⁵⁹ dok su ostali zatočenci morali da gledaju. Kada ni to nije bilo dovoljno, zatočenci su bili prinuđeni da jedni na drugima vrše i nasilnija djela. Po rizik da je sljedeći opis odveć plastičan, ovako je svjedok B-1461 opisao ono što se događalo:

⁵⁷ MKSJ, Alija Gušalić, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 31. mart 2003, transkript, str. 18284.

⁵⁸ MKSJ, B-1461, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 6. maj 2003, transkript, str. 20221.

⁵⁹ MKSJ, B-1461, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 6. maj 2003, transkript, str. 20222.

„Tražili su da određeni parovi, određeni muškarci jedni drugima odgrizu genitalije. Tražili su da pokažu te penise. Jednog su čovjeka natjerali da pokaže penis koji je odgrizao i proguta ga. Jedan je odbio, ali je drugi to uradio. Onda su zatražili od jedne osobe da – da gurne metlu – dršku od metle u anus drugog muškarca.”⁶⁰

Daljnje dokaze seksualnog zlostavljanja muškaraca pruža svjedočenje – na istom suđenju – svjedoka pod pseudonimom B-1780, Bošnjaka zatočenog u prostorijama bivšeg vojnog poljoprivrednog dobra u Branjevu blizu Zvornika. Njegovo svjedočenje opisuje incident u čijem središtu je zatočenik Abdulah Buljubašić:

„Jednom prilikom, četiri ili pet Arkanovaca, uključujući i Jasikovca, Srbina iz Loznice, došli su sa dugim drvenim štapom koji je bio zaoštren na vrhu. Naredili su Abdulahu Buljubašiću da klekne sa glavom naslonjenom na zid. Dvojica Arkanovaca su onda ugurali štap oko 40 centimetara u njegov anus. Buljubašić je strašno vrištao prije nego što se onesvijestio. Svjedok je vidio krv koja teče iz Buljubašića i kasnije čuo da ga je pokopao njegov otac.”⁶¹

Još jedan slučaj seksualnog zlostavljanja uključuje i ženu, stražara u logoru, koja je primorala dvojicu zarobljenika da izvode oralni seks jedan na drugom, u šta se osvjedočio Mehmed Musić tokom zatočenja u sportskoj hali u sarajevskom predgrađu Hadžići.⁶² U izjavi koju je dao po razmjeni, Musić je također svjedočio o fenomenu koji nije nimalo nov, ali je podjednako kontraverzan i osjetljiv kao u prethodnim historijskim slučajevima. On je, naime, identifikovao zatočenika – čije ime neće biti objavljeno – koji je po njegovim riječima radio za upravu logora i zauzvrat uživao povlašten status.

„Imenovani je, dok smo bili zatvoreni u sportskoj dvorani, Lukavici, Svrakama, od strane četnika bio određivan za sobnog starješinu, a odlučivao je ko će od zatvorenika ići u radne vodove, zajedno sa stražarima objedovao, gledao televiziju i slično, što nijedan drugi zatvorenik nije mogao. Koliko mi je poznato (...), nikada nije bio zlostavljan i fizički maltretiran, a poslije povremenih kontakata sa stražarima, pojedini zatvorenici su izvođeni i fizički maltretirani.”⁶³

Gušalić je također svjedočio da su ga po dolasku u Batković premlatila dvojica bošnjačkih logoraša: kada je upitan da objasni njihovo ponašanje,

⁶⁰ MKSJ, B-1461, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 6. maj 2003, transkript, str. 20222.

⁶¹ MKSJ, B-1780, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 30. oktobar 2003, transkript, str. 28221.

⁶² Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Sektor SDB – Radna organizacija Hadžići, izjava Mehmeda Musića, No. 173/93, 18. april 1993.

⁶³ Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Sektor SDB – Radna organizacija Hadžići, izjava Mehmeda Musića, No. 173/93, 18. april 1993.

Gušalić je izjavio da su to vjerovatno učinili da sačuvaju svoje živote.⁶⁴ Ali svjedočenje Ibri Osmanovića, također logoraša iz Batkovića, navodi na zaključak da to nije obavezno bio slučaj i da su trojica bošnjačkih logoraša ustvari radili za upravu logora. On tvrdi da su oni „htjeli da učestvuju premlaćivanjima“ i da su „tukli druge zatvorenike u prisustvu i bez prisustva drugih stražara”.⁶⁵ On također navodi da je jedan od njih postavljen za šefa „zatvorenika-stražara“ i da je „komandirao svim zatvorenicima-stražarima“, te da je boravio u „drugoj zgradi”.⁶⁶ Dokazi koji su do sada izronili o ovim bolnim temama sugerišu da su te prakse bile ograničene na nekoliko logora, ali ne isključuju definitivno mogućnost da je praksa bila i raširenija. Nema dokaza o sličnim praksama u Hrvatskoj i na Kosovu, ali uzimajući u obzir njihovu specifičnu moralnu, kulturnu i vjersku težinu, mnogo je vjerovatnije da nikad nisu registrovane nego da se nisu dogodilo. Ako, pak, o ovim praksama postoje neke sumnje, dokazi ukazuju na postojanje prakse koja je u okviru srpske mreže logora bila stalna i sveprisutna: ubijanje. Sljedeći i posljednji dio ovog članka bit će posvećen tome.

Ubijanje

Ubijanje je dio aktivnosti u logorima čiji je cilj fizička eliminacija dijela ili dijelova stanovništva za koje je prvobitno nađeno za shodno da budu izolovani od ostatka zajednice. S druge strane, ubijanje u logoru je vrlo često bio rezultat svakodnevne prakse: ljudi su podlijevali premlaćivanju, gladi i odsustvu higijene ili odgovarajuće zdravstvene zaštite ili naprosto ubijani kao rezultat hira zatvorskih stražara, čuvara ili pojedinaca i grupa izvana. O tome postoji obilje dokaza: Ervin Ramić, zatočenik u Keratermu, prepričava incident u kojem su stražari pretukli logoraša kojeg je on poznavao pod nadimkom Car, ostavljajući ga da leži na podu u uvjerenju da je mrtav. Jedan od stražara je, kaže Ramić, kasnije došao da provjeri:

„Poslije toga Zoran Žigić je navraćao nekoliko puta, udarajući ga i govoreći: 'Jesi li još živ, balijo?' Nakon toga ostavili su ga da leži tu i sutradan je Car umro. Iznijeli su ga i ostavili pored kontejnera.”⁶⁷

Preživjeli logoraši svjedočili su o sličnim incidentima i u drugim logorima.⁶⁸ Ubistva desetina, čak stotina logoraša odjednom su odveć brojna da bi bila

⁶⁴ MKSJ, Alija Gušalić, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 1. april 2003, transkript, str. 8280–18281.

⁶⁵ MKSJ, izjava svjedoka, Ibro Osmanović, datumi razgovora: 5, 7. i 10. oktobar 1994.

⁶⁶ MKSJ, izjava svjedoka, Ibro Osmanović, datumi razgovora: 5, 7. i 10. oktobar 1994.

⁶⁷ MKSJ, Ervin Ramić, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 25. septembar 2000, transkript, str. 5618–5619.

pobrojana ovdje i stoga će ovaj dio članka biti posvećen trima različitim slučajevima ubijanja u različitim logorima: masakru u „sobi 3“ – kako su je nazvali logoraši i preživjeli u logoru Keraterm, masovnom smaknuću zatočenika iz Tehničke škole Karakaj u Pilici i smaknuću zatočenika u zatvoru Dubrava na Kosovu.

1. V i AD, svjedoci na suđenju Miroslavu Kvočki i ostalima, te preživjeli logoraši iz Keraterma, bili su obojica zatočeni u „sobi 3“ u nekadašnjoj fabrici keramičkih pločica koja je služila kao logor. Obojica svjedoče da su sredinom jula 1992. godine premješteni u druge prostorije u logoru, a „soba 3“ ispražnjena za prijem novih zatočenika. Tri dana nakon što je u logor stigla nova grupa od nekih dvije stotine logoraša, direktno preko puta ulaza u „sobu 3“ postavljen je mitraljez.⁶⁹ Jednu noć, nakon što je mitraljez postavljen, logoraše u drugim prostorijama probudila je pucnjava. V kaže:

„To se dogodilo kasno naveče. Rafalna pucnjava bila je vrlo glasna. Mogao se čuti eho, ali isto tako i stenjanje i plač ljudi ispred 'sobe 3', kao i ispred zahoda (...). Dugo, ali s prekidima (...) čuli smo zvuk i vidjeli svjetlo. Dok su pucali, reflektori bi bili uključeni. Čim pucnjava prestane, reflektori bi bili isključeni.”⁷⁰

AD je potkrijepio svjedočenje svjedoka V i izjavio da su tokom pucnjave i nakon što je pucnjava utihnula logoraši u drugim prostorijama mogli „čuti krike, krike ljudi koji su plakali od bolova”.⁷¹ Narednog dana AD je izašao iz prostorije u kojoj je bio držan i ušao u „sobu 3“ te razgovarao sa jednim od preživjelih. „Ušao sam i pogledao rupe od metaka na vratima i zidovima. Sreo sam jednog koji je preživio (...). Rekao mi je kako je preživio sve to. Takođe mi je rekao da je bilo oko 160 mrtvih i 40 ranjenih.”

2. B-1098, svjedok na suđenju Slobodanu Miloševiću pred MKSJ i stanovnik sela Klisa u zborničkoj općini, priveden je i zajedno sa nekih 700 drugih Bošnjaka transportovan u hangare Tehničke škole u Karakaju kod Zvornika. Nakon pet dana čiste i nepatvorene torture – ovaj opis temelji se na svjedočenju B-1098 – i ubistava iz oportunitizama koji su života koštali

⁶⁸ Vidjeti: MKSJ, Alija Gušalić, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 31. mart 2003, transkript, str. 18281–18284; MKSJ, izjava svjedoka, Rešid Hasanović, datum razgovora: 7. april 2000.; također: MKSJ, izjava svjedoka, Smajo Murguz, datumi razgovora: 18. i 19. septembar 1998.

⁶⁹ MKSJ, “V”, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 6. juli 2000, transkript, str. 3708; MKSJ, “AD”, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 7. juli 2000, transkript, str. 3818–3819.

⁷⁰ MKSJ, “V”, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 6. juli 2000, transkript, str. 3709.

⁷¹ MKSJ, “AD”, Tužitelj protiv Miroslava Kvočke i ostalih, 7. juli 2000, transkript, str. 3823.

negdje oko 180 zatočenika, preživjeli su prevezeni u selo Pilicu petog juna 1992. Smješteni su u seoski dom kulture; tri dana kasnije, vrata velike sale u kojoj su bili držani su se otvorila, a zatočenicima naređeno da stanu u kolonu. Ispred je bio kamion i sto za kojim je sjedio službenik koji je bilježio imena zatočenika pod izgovorom da se radi o razmjeni.⁷² Ali kamion je zatočenike odveo natrag u Karakaj, ali u drugu zgradu, poznatu kao „Gerina klaonica“, odnosno postrojenje za preradu mesa.⁷³ Parkirao se pred ulazom u zgradu i zatvorenici su direktno sa kamiona ulazili u klaonicu.⁷⁴ Ono što je uslijedilo bilo je užasno u istoj mjeri u kojoj je bilo predvidivo:

„Iznenada su rekli: ‘Okrenite glave prema zidu’, što smo mi uradili. Onda se čulo rafalno pucanje. Ljudi su padali. I ja sam bio – ja sam isto tako pao. A onda su druge ubili u drugim prostorijama (...). Znam da je u sobi bio muškarac koji je ranjen u donji dio tijela. Molio ih je da ga ubiju, ali nisu htjeli. Jedan je rekao: ‘Imam dovoljno municije. Što ga ne ubiješ?’ A drugi je rekao: ‘Neću da pucam. Nek’ se balija pati.’ Bio sam još pri svijesti i čuo sam razgovor ove dvojice ljudi.”⁷⁵

3. Milaim Cekaj⁷⁶ bio je zatočen u zatvoru Dubrava koji su avioni NATO-a bombardovali u nekoliko navrata u okviru operacije „Saveznička snaga“, najvjerojatnije zato što su se u blizini zatvora nalazili sistemi protivvazdušne odbrane. Sâm zatvor pogođen je nekoliko puta 19. maja 1999. godine,⁷⁷ što je srbijanske vlasti ponukalo da posegnu za vrlo starom praksom: da civilne žrtve predstave kao žrtve rata, a u ovom slučaju žrtve zračnih napada NATO-a.⁷⁸ Cekaj je svjedočio na suđenju Slobodanu Miloševiću da su tri dana nakon bombardovanja zatvorske vlasti naredile zatočenicima da se okupe na igralištu pod izgovorom da će biti premješteni u zatvor u Nišu, za koji se pretpostavljalo da je bezbjedniji. Oko hiljadu zatvorenika sakupilo se na igralištu.

„Onda je iznenada počelo pucanje, a preko zidova, s druge strane su bacane ručne bombe. Vidio sam cijevi dva oružja u rupi na zidu koja je nastala od bombardovanja NATO. Rupa je bila oko 20 metara od tornja i bila je prečnika oko 30 centimetara, a nekih 70 centimetara do metar od zemlje. Počeli su pucati u nas. Stražari na tornjevima su pucali u nas iz ručnih bacača i automatskog oružja. Minobacačke

⁷² MKSJ, B-1098, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 2. juni 2003, transkript, str. 21488.

⁷³ MKSJ, B-1098, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 2. juni 2003, transkript, str. 21490–21491.

⁷⁴ MKSJ, B-1098, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 2. juni 2003, transkript, str. 21491.

⁷⁵ MKSJ, B-1098, Tužitelj protiv Slobodana Miloševića, 2. juni 2003, transkript, str. 21493.

⁷⁶ MKSJ, izjava svjedoka: Milaim Cekaj, datumi razgovora: 8. i 17. maj 2000.

⁷⁷ MKSJ, izjava svjedoka: Milaim Cekaj, datumi razgovora: 8. i 17. maj 2000.

⁷⁸ MKSJ, izjava svjedoka: Jacky Rowland, datum razgovora: 14. novembar 2001.

granate i trombloni su ispaljivani izvan zatvora na nas. Poznao sam ih po zvuku koji su pravili u zraku. Stražari su pucali na nas i sa druga dva tornja.”⁷⁹

Zatvorenici su ostavljeni da se pobrinu sami za sebe narednih 24 sata, prije nego što se srbijanska policija vratila da zgradu „očisti“ i od mrtvih i od preživjelih. Prema Cekajevom svjedočenju, neki od zatvorenika koji su preživjeli ubijeni su u potonjem „čišćenju“ zatvora⁸⁰ prije nego što je ostatak preživjelih zatočenika uistinu premješten dublje u Srbiju.

Na površini sva ova ubijanja mogu izgledati besmisleno i bez ikakve veze sa cjelokupnom strategijom etničkog čišćenja. Ali činjenice upućuju na drugačiji zaključak. Prvo, sva su bila promišljena, planirana i izvršena s predumišljajem: pripreme su trajale barem nekoliko dana i dok sve nije bilo na mjestu – do posljednjeg kamiona za prevoz tijela u masovnu grobnicu – ništa se nije poduzimalo. Drugo, žrtve su bili muškarci iz jednog te istog područja – u sva tri slučaja skoro kompletno muško stanovništvo koje je nastanjivalo područje od interesa za počinitelje – i ubijajući njih, počinitelji ovih zločina su onemogućili njihovu zajednicu u pružanju otpora ili potonjem povratku; ustvari, ubijajući muško stanovništvo srpske formacije dokrajčile su cijelu zajednicu kao takvu. Konačno, zajedno sa stotinama „običnih“ ljudi koji su ubijeni, zajednice žrtava izgubile su i svoje elite: svećenike, učitelje, doktore, aktiviste itd., za čije su obrazovanje i nastanak potrebne generacije.

Zaključak: Logori – paralizirajući napad na moralnom i fizičkom planu

Na temelju dokaza o funkcionisanju logora u okviru srpske kampanje etničkog čišćenja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu, članak je dokazao nekoliko hipoteza iznesenih na početku. Prvo, logori i njihova funkcija bili su instrumentalni dio kampanje etničkog čišćenja. Drugo, njihova svrha bila je dvostruka: u jednu ruku, prakse u logorima smišljene su u okviru napada na žrtve etničkog čišćenja na moralnom planu, dok su u drugu ruku bile orijentisane na fizičko izolovanje dijelova stanovništva koji su bili simbolični ili emblematični za tu zajednicu i njihovu fizičku eliminaciju. Na temelju dokaza predočenih u članku, kao aspekti funkcije logora u okviru etničkog čišćenja mogu se definisati: a) postojanje mreže logora koji su, iako nisu bili potpuno integrisani i nisu imali centralizovano upravljanje i kontrolu, ipak postojali s obje strane granica između različitih srpskih entiteta; b) sistematična i raširena tortura i zlostavljanje kao dio svodnevnih funkcija logora; i c) ubijanje kao integralna, ali zasebna i odvojena praksa unutar funkcije logora.

⁷⁹ MKSJ, izjava svjedoka: Milaim Cekaj, datumi razgovora: 8. i 17. maj 2000.

⁸⁰ MKSJ, izjava svjedoka: Milaim Cekaj, datumi razgovora: 8. i 17. maj 2000.